

Владимир Тодић, самостални саветник
Канцеларија за сарадњу са црквама
и верским заједницама, Београд

УДК 323(497.2)“1970/1990”
32-058.64-054.74(497.2)“1988/1989”

„Касно дисидентство“ у Бугарској и крај владавине Тодора Живкова 1989. године

Апстракт: У раду су приказани кључни процеси и догађаји који су довели до краја комунистичког режима у Бугарској, са посебним освртом на појаву дисидената и њихових организација. Анализирани су процеси у партијском врху Бугарске током последњих неколико година режима Живкова, уз осврт на важност података државне безбедности око креирања става политичког руководства у односу на дисиденте. Такође, анализирана је активност више дисидентских група и појединаца, а приказани су и утицаји међународних чинилаца на друштвене процесе у Бугарској.

Кључне речи: Тодор Живков, дисиденти, Комунистичка партија Бугарске, Бугарска, Горбачов

Јачање водеће позиције Тодора Живкова као првог секретара Комунистичке партије Бугарске (БКП)¹ током шездесетих година 20. века ишло је упоредо са његовим настојањима да постане кључна фигура у држави и коректив свих друштвених процеса и појава који нису били у складу са прокламованим обрасцима понашања. У то време у Бугарској не успева да се формира самостално дисидентство, док је интелигенција остала везана за систем власти који ју је контролисао корупцијом и привилегијама. Такође, постојао је очигледан недостатак снажних, харизматичних личности на грађанским позицијама.² Критике државног система и партијског једноумља могле су једино да се чују на неформалним, затвореним местима у облику вицева и сатире, али власт се и с таквим појавама брутално обрачунавала. Тако је познати софијски музичар и боем Александар Николов, познатији као Сашо Сладура, ухапшен 1961. године, да би га само 11 дана након доласка у затворски комплекс „Ловеч“, убили други затвореници. Против пловдивског архитекте Бојана Чинкова власт је подигла оптужницу,

¹ На XX конгресу БКП, одржаном у Софији 1981. године, функцију првог секретара заменила је позиција генералног секретара партије (прим. В. Т).

² Груев, Михаил, „Политическото развитие на България през 50-те-80-те години на 20. век“ у: *История на Народна република на България – Режимът и обществото*, ред. И. Знеполски, София 2009, стр. 165. (у даљем тексту: Груев, М., „Политическото развитие на България...“)

а на суђењу је саслушано 37 сведока којима је Чинков раније причао вицeve. Осуђен је на пет година затвора, да би након протеста француских новинара, био ослобођен после неколико месеци проведених у затворској ћелији.³

Репресивни аспект у културној политици нашао је израз и у забрани листа „Литературни новини“, који је објединио слободоумне ауторе као што су били Васил Аков, Радој Ралин, Стефан Продев и други.⁴ Режим Живкова је 1965. године забранио књигу Константина Павлова „Стихови“, док је у Сатиричном позоришту у Софији забрањена представа „Импровизација“ писца Валерија Петрова и Радоја Ралина. Забрањени су и филмови режисера Бинка Жељаскова и Христа Ганева, који су приказивали реалне проблеме у бугарском друштву.⁵ Политбиро ЦК БКП је током 1966. и 1967. године припремао „идеолошки фронт“ као одговор на „идеолошке диверзије империјализма“. Догађаји у Чехословачкој 1968. године родили су нову наду међу интелигенцијом, али и створили нове страхове у партијском руководству, које је појачало цензуру. Градски комитет БКП у Софији у „информацији о понашању интелигенције“ у време совјетске интервенције наводи да су се чули и поједини гласови под утицајем антисовјетске, западне пропаганде.⁶ Када је драматург Николај Јорданов написао драму посвећену обележавању 25-годишњице доласка на власт Отечественог фронта, партијски форуми су расправљали о морално-политичкој подобности појединих писаца.⁷

Одговор је дошао лично од Живкова. Успео је да привуче један број врло истакнутих интелектуалаца и створи свој кружок, познат и као „ловачка дружина“, чије језгро су чинили познати професори универзитета и академици.⁸

³ Када је сазнао да ће бити ослобођен, Чинков је у свом стилу прокоментарисао: „Ех, а таман сам решио стамбени проблем на пет година...“ (Груев, М., „Политическото развитие на България...“, стр. 166).

⁴ Радој Ралин је познати бугарски писац и сатиричар превођен на скоро 30 светских језика. У време Другог светског рата затворан је због антифашистичког деловања, од 1944. године и промене власти у Бугарској, учествовао је у борбама на фронту. Уредник је више часописа, као што су „Штрел“, „Литературен фронт“, „Блгарски писател“, „Литературни новини“. Стефан Продев, писац, есејиста и публициста, сарађивао је, заједно са Ралином, у листу „Литературни новини“, касније уређивао часописе „Софија“ и „Народна култура“. Након демократских промена 1989. године, скоро 10 година био је уредник веома тиражних новина „Дума“. Посланик Бугарске социјалистичке партије (БСП) у Народној скупштини 1990–1997. године.

⁵ Калинова, Евгения; Баева, Искра, *Българските преходи 1939–2010*, София 2010, стр. 169. (у даљем тексту: Калинова Е., Баева И., *Българските преходи...*)

⁶ Секретар софијског огранка БКП Павлов пише у информацији да је инжењер Пеко Вардев изјавио како „Руси у Бугарској никада нису били пожељни“, док је преводилац Ана Доева имала став да је „Чехословачка окупирана“. (*Реакции на интелигенцията след нахлуването в ЧССР*“, http://1968bg.com/images/stories/PDF/PDF_VCP_Archives/8_31_1968_BKP_ORG_INFO.pdf (20.12.2013.).

⁷ У питању су тројица познатих драматурга – Јордан Радичков, Николај Русев и Георги Марков (Калинова Е., Баева И., *Българските преходи...*, стр. 170–171).

⁸ Живков се посебно дружио са академицима Георгијем Цигаровом, Ангелом Балевским и Пантелејем Заревом (Калинова Е., Баева И., *Българските преходи...*, стр. 170–173).

Та група, најчешће састављена од петнаестак истакнутих писаца, сликара, глумца и научника, умела је до „касних сати да расправља о најразличитијим питањима и проблемима.“⁹ Оквири социјалистичког реализма су раширени, у књижевности значај добијају жанрови „тихе аполитичности“ као научна фантастика и криминалистички роман.

У покушају да води флексибилнију политику према Западу на културном плану, Живков је подстакао стварање тзв. априлског поколења међу интелигенцијом која је посебно дошла до израза током шездесетих година.¹⁰ Устав Бугарске из 1971. године, са прокламованом „руководећом улогом БКП у друштву“, ојачао је позицију Живкова, који је постао председник новоуспостављеног Државног савета, тела које је организовано као контролни орган законодавне и извршне власти.¹¹ У пракси је Партија, под паролом „изградње новог социјалистичког човека“, понекад посезала за новим притисцима у области културе, што је приморавало ауторе на аутоцензуру. На другој страни, само су појединци могли да напусте Бугарску „у потрази за слободом“, попут чувеног филозофа Цветана Тодорова или драматурга Георгија Маркова, који је трагично настрадао у атентату који су организовали агенти Државне безбедности Бугарске (ДС) 1978. године.¹²

Током седамдесетих и почетком осамдесетих година Бугарска је имала релативно стабилну позицију у унутрашњој и спољној политици, што се позитивно одразило и на културни живот. У позориштима су драматурзи уметнички израз

⁹ Живков, Тодор, *Мемоари*, Софија 1997, стр. 288–289. (у даљем тексту: Живков, Т., *Мемоари...*)

¹⁰ На Априлском пленуму БКП 1956. године Живков је осудио постојање култа личности претходног партијског и државног лидера Влка Червенкова, а на основу договора са Хрушчовом. Један од циљева пленума односио се на промене односа партије према књижевности и уметности, где је стручна јавност требало да много више утиче на формирање моралних, естетских и уметничких норми у култури.

¹¹ Краусе, Штефан, „Тодор Живков, дугогодишњи комунистички владар Бугарске“, у: *Балкански диктатори. Диктатори и ауторитарни владари Југоисточне Европе*, ред. Бернд Фишер, Београд 2007, стр. 429 (у даљем тексту: Краусе Ш, „Тодор Живков...“)

¹² Поред Маркова и Тодорова, Бугарску су напустили Јулија Крстева, Милчо Левијев и Љубомир Далчев. Георги Марков био је врстан писац, један од најталентованијих у својој генерацији. Након забране његовог комада „Ја сам био он“ 1969. године отишао је код брата у Италију. Пошто му бугарске власти нису продужиле пасош, решио је да остане у иностранству, па је следеће године отпутовао у Лондон, где је радио као сарадник у бугарској редакцији ВВС и радија „Слободна Европа“. У својим наступима често је жестоко критиковао политику Живкова и БКП, због чега је 1972. осуђен на шест година затвора у одсуству. На Маркова је на станици Ватерло у Лондону 7. септембра 1978. године (необична подударност – баш на рођендан Тодора Живкова!) извршен атентат чувеним „бугарским кишобраном“, специјалном врстом пиштоља са отровним метком. Марков је умро након неколико дана. Само две недеље раније бугарска ДС на исти начин покушала је у Паризу убиство Владимира Костова, пребеглог официра ДС, који је потражио политички азил у Француској и био запослен у радију „Слободна Европа“ (Калинова Е., Баева И., *Българските преходи...*, стр. 172–173).

тражили у сатири, иронији, пародији, гротески, док су на филму доминирале теме о све динамичнијим миграцијама из села у градове, мада су партијске комисије и даље биле ревносне у забранама (филмови „Маргарит и Маргарита“ Николаја Волева и „Једна жена на 33“ Христа Христова).¹³ Цензура није у потпуности престала ни у књижевности – забрањен је култни роман „Лице“ Благе Димитрове, у којем се отворено говорило о гушењу индивидуализма у социјалистичкој Бугарској.¹⁴

Озбиљнији заокрет у културној политици Бугарске седамдесетих година директна је заслуга ћерке Тодора Живкова, Људмиле, која се до своје смрти 1981. године налазила на челу партијског Комитета за уметност и културу. Живкова је дала велики допринос афирмацији нових тема, посебно оних из националне историје, преко обележавања великих годишњица, од којих је свакако била најважнија „1300-годишња прослава од оснивања бугарске државе“. Значајни су и пројекти – изложбе који су били посвећени Лењину, Георгију Димитрову, Авицени, Ајнштајну, Ломоносову, Чаплину и другима.¹⁵ Живкова је сматрала да ће на тај начин допринети јачању културне и научне позиције Бугарске у иностранству, док је на њен позив велики број светски познатих уметника, писаца и композитора сваке године долазио у Софију. Током седамдесетих година у Бугарској је отворен велики број домова културе, уметничких галерија и музеја. Живкова је имала прилично неконформистички приступ многим питањима и била заслужна за стварање либералне атмосфере у култури и науци, што је изазвало отпор старије генерације партијског руководства.¹⁶ Након њене смрти, 1981. године, политички врх је те напоре и резултате у култури почео да користи као несофистицирану политичку пропаганду, која је свој врхунац достигла у бруталном „Процесу препорода“ средином осамдесетих, када је започела насилна асимилација турског и муслиманског становништва.¹⁷

Перестројка и бугарска интелигенција

Стабилност режима Тодора Живкова стављена је пред озбиљно искушење када је 1985. године на чело Комунистичке партије СССР (КПСС) дошао Михаил Горбачов. На први поглед, био је политичар из млађе генерације, који је

¹³ Калинова Е., Баева И., *Българските преходи...*, стр. 174.

¹⁴ Блага Димитрова, позната бугарска списатељка, од краја осамдесетих година учествовала у стварању дисидентских организација.

¹⁵ *НРБ од началото до края*, ред. И. Знеполски, София 2011, стр. 372. (у даљем тексту: *НРБ од началото...*); Еленков, Иван, „Људмила Живкова и нейната ’политика на красотата’“, у: *История на Народна република на България – Режимът и обществото*, ред. И. Знеполски, София 2009, стр. 550–553.

¹⁶ Краусе Ш., *Тодор Живков...*, стр. 430.

¹⁷ *НРБ од началото...*, стр. 375.

мање веровао у идеологију, а много више у економске параметре развоја. За Горбачова будућност СССР зависила је пре свега од способности да обезбеди ефикасну економију. С друге стране, Живков је имао огромно искуство у раду са совјетским руководиоцима, прагматично се држао русофилства како би задржао привилегован положај Бугарске око увоза нафте и електричне енергије из СССР, те право на неповратне финансијске донације од 400.000.000 рубаља на годишњем нивоу.¹⁸ Горбачов је објашњавао како СССР више не може да носи економски терет целог Источног блока, и да „свака партија у свакој земљи мора да преузме одговорност“.¹⁹ Становништво Бугарске било је упознато са променама у СССР пошто је совјетска државна телевизија била један од дозвољених канала, док су „Известија“ и „Правда“ биле веома читане новине.²⁰ Иако су у јулу 1985. године Горбачов и Живков потписали споразум о развијању економске и научно-техничке сарадње између СССР и Бугарске до краја 2000. године, ствари су у пракси кренуле током који Живков није нимало прижељкивао. Најпре је у октобру 1985. године суспендована финансијска неповратна помоћ Бугарској, да би од августа наредне године СССР инсистирао на плаћању извозне робе и тиме почео са прекидањем дотадашње праксе да државе СЕВ враћају дугове производима независно од њиховог квалитета.

У јануару 1987. године пленум ЦК КПСС утврдио је да је време за демократизацију Партије и за начело јавности у кадровској политици.²¹ Више није било могуће исправљати деформације социјалистичког система, већ се говорило о „кризи светског социјализма“ и потреби да се „револуционарно преуреди“. Живков је био у дилеми да ли да следи курс совјетског руководства, што би га на крају сигурно водило до губитка власти или да се отворено супротстави. Изабрао је компромисно решење у прокламованој „Јулској концепцији“ из 1987. године, која је предвиђала значајне промене у економији, социјалној политици и административном устројству, док су у области политичког система промене остале симболичне.²² Нови модел уређења друштва требало је да се остварује путем изградње „социјалистичке демократије и правне државе“.²³ Због тога је настао отворени сукоб са Горбачовом и „вакуум“ у односима комунистичких

¹⁸ Први сусрет Живкова и Горбачова био је у Софији 1984. године, у време обележавања 40-годишњице доласка БКП на власт. Горбачов је боравио као званични представник СССР и није успео да спречи економско зближавање Бугарске и СР Немачке на којем је радио Живков, што је бацило прву сенку на односе та два политичара (Калинова Е., Баева И., *Българските преходи...*, стр. 225)

¹⁹ Горбачов, Михаил, *Жизнь и реформы*, кн. 2, Москва 1995, стр. 311

²⁰ Chary, Frederick, *History of Bulgaria*, Santa Barbara and Oxford 2011, стр. 150. (у даљем тексту: Chary, F., *History of Bulgaria...*)

²¹ Калинова Е., Баева И., *Българските преходи...*, стр. 226

²² Груев, М., *Политическото развитие на България...*, стр. 170.

²³ Луджев, Димитър, *Революцията в България 1989–1991*, кн. 1, София 2008, стр. 24. (у даљем тексту: Луджев, Д., *Революцията...*)

руководства СССР и Бугарске.²⁴ На састанку у Кремљу, у јесен 1987. године, Горбачов је критиковао недовољну брзину демократизације бугарског друштва у целини и неспремност Живкова и његове партије да уоче процесе у којима „они више не могу да буду главни субјект власти“. Совјетски лидер је све јасније увиђао да његов бугарски колега нема намеру да оде са власти, коју је сада желео да прикаже у новој, псеудодемократској одори.²⁵ На растуће неповерење Горбачова утицало је и менторско, саветодавно понашање Живкова, који је потценио улогу генерацијског фактора у међународним односима.²⁶

У другој половини осамдесетих година прошлог века у Бугарској се постепено формирао круг интелектуалаца који се полако одвајао од начела и ставова БКП. То тзв. протодисидентско језгро састојало се од чланова партије и људи блиских њој, што им је омогућавало професионалну самосталност и слободу говора и деловања. Подстакнути перестројком, групице интелектуалаца, иако са врло различитим идејама, биле су сагласне око потребе да се мења политички status quo.²⁷ Вера Мутафчијева писала је како је „перестројка разбудила духове“ и да је „напуштена изнуђена анонимност“. У 1987. години у новинама као што су „Народна култура“ и „Поглед“ и часописима „Отечество“ и „Софија“ објављују се текстови са критичким освртима на ситуацију у друштву. На Софијском универзитету и институтима Бугарске академије наука (БАН) партијски кадрови објашњавали су значај „Јулске концепције“ за преуређење друштва Бугарске, али су и били суочени са великим бројем неочекиваних питања и аргумената, са јасно израженим скептицизмом. Мито Исусов, са Института за историју БАН, отворено је говорио како је идеја Живкова да се путем самоуправљања власништво и одлучивање предају радницима само „средство партије, која је у стечају, да пребаци одговорност на масе“. Радој Ралин је писао епиграме у којима је критиковао Живковљеви неспремност за суштинским променама у друштву.²⁸ У јесен 1987. године четири професора Софијског универзитета-

²⁴ Томов, Александър, *Българският преход 20 години покъсно*, София 2009, стр. 35. (у даљем тексту Томов, А., *Българският преход...*)

²⁵ Калинова Е., Баева И., *Българските преходи...*, стр. 229.

²⁶ Живков је био познат по неформалном понашању и умео је да се према двадесет година млађем совјетском државнику постави „као професор према ученику“ (Методиев, Калоян, *Поколения и възраст в политиката. Българският преход*, София 2012, стр. 92).

²⁷ *НРБ од началото...*, стр. 434.

²⁸ У мају 1987, на Међународном бијеналу хумора и сатире и филмском фестивалу комедије одржаном у Габрову, сатиричар Васил Цонев истакао је да су „за сатиричаре веома различити услови рада код нас и на Западу, јер на Западу постоји опозиција, а код нас није дозвољено да се критикују влада и њена политика“. Радој Ралин скренуо је пажњу на став СССР-а „над којим би наши руководиоци требало да се замисле“. Њихов пољски колега Зигмунд Флис изјавио је да је обнова код њих почела пре седам година деловањем „Солидарности“ и да папа, чију су „посету Пољаци очекивали са великим интересовањем, мисли много више на свој народ него пољска влада“ – Ангелов, Веселин, *Лично! Строго секретно! Държавна сигурност срецу неформалните*

та искључена су из БКП због критике партијског руководства, „политичких неправилности и теоријски неоснованих дискусија“.²⁹ Секретаријат ЦК БКП предложио је Министарству за народну просвету да спроведе „административне мере“ против њих. Тај репресивни акт изазвао је незадовољство и протесте предавача и студената, а научна интелигенција осудила га је као рецидив прошлог времена, док су за писца Николаја Инцова то били „последњи трзаји власти“.³⁰ У новинама „Литературен фронт“ објављена је песма „Стадо слепих пастира“ као политичка алузија на животну свакодневицу, док је неуморни Ралин у Дому учитеља у Софији публици читао своје басне које због цензуре нису могле да буду објављене у његовој књизи „Езопијада“.³¹ Истовремено су професор Николај Генчев, филозоф – дисидент Жељо Желев³² и новинарка Десислава Дарева расправама о хуманистичким идеалима борца за национално ослобођење Васиља Левског „који су сада покопани у савременој Бугарској“ правили јасне алузије на „Процес препорода“.

Од 1984. до 1987. године бугарска ДС пратила је рад 34 „нелегалне групе“ са 450 чланова, међу којима је 58 лица било осуђено за шпијунажу. Међу тим организацијама било је и Удружење за национално ослобођење Турака у Бугарској (ТНОДБ), које је имало задатак да „води рат без оружја“ и опструише планове Живкова око насилне асимилације муслиманског становништва у Бугарској и потпуног укидања њихових верских и традиционалних обреда и обичаја.³³ Вођа организације Ахмед Доган (Меди Доганов), научни сарадник БАН, иначе агент ДС од 1974. године, постао је у међувремену жилави противник службе безбедности, са изузетним организационим способностима и вештим конспиративним деловањем. Доган је откривен 1986. године, да би после „срдачног и

организацији в Българија (1987–1989), Софија 2012, стр. 53. (у даљем тексту: Ангелов, В., *Лично! Строго секретно!...*)

²⁹ Из партије су искључени професори Никола Попов, Неделко Белев, Васил Иванов и Николај Василев (Луджев, Д., *Револуцията...*, стр. 25).

³⁰ Луджев, Д., *Револуцията...*, стр. 26.

³¹ Ангелов, В., *Лично! Строго секретно!...*, стр. 61.

³² Жељо Желев је свој дисидентски стаж стекао књигом *Фашизам*, објављеном 1982. године, која је три недеље после објављивања забрањена. Желев је књигу са називом *Тоталитарна држава* написао 1967. године. Анализирајући режиме Хитлера, Мусолинија и Франка, он је иако без директне критике комунистичког система, оцртавао неке појаве из његове праксе. Још 1965. године искључен је из партије због теоријских критика марксизма-лењинизма у својој докторској дисертацији. Избачен је са Софијског универзитета и био приморан да се насели у околини Бургаса. Због свега наведеног, Желев је у време „буђења интелигенције“ био поштован као водећи бугарски дисидент.

³³ У масовним протестима Турака у Бугарској било је и убијених грађана и рањених припадника Министарства унутрашњих послова Бугарске (Ангелов, В., *Лично! Строго секретно...*, стр. 89).

искреног признања“, био осуђен у Варни на 10 година затвора.³⁴ Истовремено су истакнути професори и научни радници аргументовано критиковали „Процес препорода“, док је Жељо Желев покушао да организује потписивање петиције против „преименовања турског становништва“, која је требало да се проследи државним институцијама, ОУН, Хелсиншком комитету за људска права и другим међународним организацијама. Због страха виђенијих интелектуалаца од репресије режима, план Желева није успео.³⁵ Живков је настојао да већ 1985. године придобије Горбачова за „Процес препорода“. Бугарски председник указивао је како ће „до 2000. године број Турака бити милион, тј. за 200.000 више него сада“ и да су „Турци пета колона усмерена против Варшавског уговора“. Совјетски лидер рекао је како „пријатељски и братски треба да се решавају питања“ и да су „проблеми социјалистичких држава проблеми и Совјетског Савеза“. Та изјава показује тихо негодовање Горбачова и његово невољно ангажовање на „бугарском проблему“, који је изазвао негативне реакције јавности широм света.³⁶

Први заменик државног секретара САД Џон Вајтхед посетио је Софију у фебруару 1987. године и указао Живкову на то да „Бугарска још није спремна да решава проблеме људских права“. ³⁷ Министар унутрашњих послова Стојанов известио је Живкова и Политбиро ЦК БКП да је амбасада САД дошла у посед „апела о политичким затвореницима“ и да је „утврђено да је творац апела Григор Божилов, више пута осуђиван за нелегално прелажење границе и шпијунажу“. ³⁸ Поред Божилова, као потписници се помињу Илија Минев, „два пута осуђиван за припадност антидржавним организацијама“³⁹ и Цеко Цеков.

³⁴ Ахмед Доган је убрзо након пада режима Живкова амнестиран и пуштен на слободу. Већ почетком 1990. оснива странку ДПС, која пре свега окупља турско и муслиманско становништво у Бугарској, а на њеном челу налази се и данас. Доган је након слома комунизма 1989. године постао једна од најзначајнијих политичких личности у Бугарској.

³⁵ У критикама „Процеса препорода“ посебно су се истакли професори Вера Мутафчијева, Надежда Драгова, Антонина Жељаскова и Михаил Стојанов (Луджев, Д., *Революцията...*, стр. 31).

³⁶ Баева, Искра, „България и социјалистическите страни от Източния блок“ у: *Изследвания по история на социализма в България*, кн. 2, София 2010, стр. 707.

³⁷ Луджев, Д., *Революцията...*, стр. 31.

³⁸ Ангелов, В., *Лично! Строго секретно...*, стр. 48.

³⁹ Минев је за време Другог светског рата био припадник пронацистичког покрета Савез националних легија Бугарске (СБНЛ). После краћег боравка у затвору 1944. године, поново је ухапшен две године касније и осуђен на доживотну робију. Боравио је у затвору више од 33 године, од чега је 460 дана штрајковао глађу. Године 1978. је ослобођен. Због апела америчком председнику Регану, поново је ухапшен 1987. године, да би после 20 дана новог штрајка глађу био пуштен на слободу. Од 1984. године Минев ради на стварању удружења које је требало да помогне политичким затвореницима у Бугарској.

Организације бугарских дисидената и „велико време интелигенције“

Бугарска интелигенција позивала се на „Јулску концепцију“ по којој су грађани, поред учествовања у званичним организацијама, могли да стварају и „неформална удружења“. Обећана „демократизација одозго“ предвиђала је и могућност стварања различитих неполитичких удружења и дискусионих клубова. С друге стране, речи Живкова упућене уском кругу сарадника показивале су јасне границе објављене слободе: „Ми нисмо спремни за плурализам. Код нас не постоји социјална база за друге партије. Када се створи таква база, онда ћемо да видимо, али тренутно треба пружити отпор неформалним удружењима и структурама“.⁴⁰

Дисидентске групе, на почетку малобројне и неутицајне, почињу да се организују од почетка 1988. године, да би им популарност расла захваљујући нервозним реакцијама власти и објављивању њихових програма и декларација путем радио-станица „Слободна Европа“, „ВВС“ и „Deutsche Welle“. Све организације дисидената стављале су у први план питања људских права и слобода, те демократизације друштва, док су многи дисиденти били истовремено чланови две организације или више њих. Организација „Независно удружење за заштиту људских права у Бугарској“ имала је, за разлику од већине осталих, јасно изражену антикомунистичку црту, док су неке друге, попут Клуба на челу са Желевим, идеју водиљу проналазили у процесу перестројке, решавању нагомиланих еколошких проблема (Русенски комитет, „Екогласност“), успостави грађанског друштва (Грађанска иницијатива), афирмацији верских слобода (Трновски комитет), ослобађању ухапшених због политичких убеђења („Комитет 273“) или борби за права етничких Турака у Бугарској (Демократска лига, Муслимански штрајкачки комитет, Удружење за подршку – Беч 1989). Дисиденти у то време организују и прве независне синдикате („Подкрепа“).

Прва дисидентска организација, „Независно удружење за заштиту људских права у Бугарској“ (НДЗПЧ) формирана је у јануара 1988. године око групе Илије Минева,⁴¹ а идеју за њено стварање дали су бугарски емигранти у Француској и некадашњи политички затвореници – Алфред (Фреди) Фосколо и Петар Бојацијев.⁴² Оснивању удружења претходи слање апела Конференцији

⁴⁰ Калинова Е., Баева И., *Българските преходи...*, стр. 233.

⁴¹ Поред Минева, значајну улогу у удружењу имали су Едуард Генев, Симон Божилов, Цеко Цеков, Минка Статева, Божидар Статов, Димитар Томов (*НРБ од началото...*, стр. 434).

⁴² Фреди Фосколо рођен је у Бугарској, у браку бугарске држављанке и Француза. Ухапшен је у лето 1968. године и осуђен на 15 година затвора због растурања летака са демократским садржајем. Изручен је из Бугарске у својству „страног држављанина“. Осамдесетих година је у Француској са политичким емигрантима Петром Бојацијевом и Антоном Машевом створио организацију „Дијалог“, која је имала за циљ афирмацију позиције дисидентских група у Бугар-

за европску безбедност и сарадњу (КЕБС) у Бечу током децембра 1986. године, који је саставио Григорије Симов.⁴³ Потписници су тражили да КЕБС „не заврши свој посао пре него што обезбеди већину основних људских права за све европске народе, као што је право на слободу кретања и имиграције, право на објективно информисање и право на слободно запошљавање“. Послата је и декларација којом су се, поводом 30-годишњице Мађарске револуције, ти бугарски дисиденти придружили првом заједничком документу дисидената из Источне Немачке, Мађарске, Чехословачке, Пољске и Румуније са захтевом за „демократизацију и независност земаља Источне Европе“.⁴⁴

Програм НДЗПЧ имао је јасно прокламована начела, стратешке циљеве и оперативне задатке. Организација се залагала за „јединство свих бугарских грађана у духу братства, коначан завршетак политичке репресије и угњетавања“, уз јасно наглашен став о неопходности увођења „демократског, политичког и синдикалног плурализма у земљи“ и уклањања „идеолошких трутова“. Државне структуре, друштво и медије, по програму тог удружења, требало је „очистити од страних империјалних утицаја и механичких усвајања доктрина и теорија које су у супротности са интересима грађана Бугарске“, чиме се алудирало на потребу изласка Бугарске из совјетске сфере утицаја. С друге стране, организација се залагала за „стално настојање да се врати углед Бугарске у међународној заједници“.⁴⁵ Програм НДЗПЧ захтевао је од владе „да одмах објави све потписане међународне документе који се односе на људска права и усклади своје законодавство са поменутиим документима“, те да се доступним учине сви документи о политичким затвореницима, са подацима о „њиховом здравственом стању и материјалном положају њихових породица“. Бугарска ДС од краја августа 1988. године ставила је под посебну присмотру 50 чланова НДЗПЧ због „блађења угледа државе код међународних организација“ и „одржавања веза са запосленима у амбасадри САД“, а два месеца касније спречила је састанак америчког заменика државног секретара Вајтхеда са петоро активиста те организације.⁴⁶ Власт је након хапшења секретара НДЗПЧ Петра Манолова и њего-

ској. Бугарска ДС известила је партијски врх да су „француски грађанин“ Фосколо и „активни издајник државе“ Бојацијев „преко својих емисара, прикривених као новинари и туристи“ долазили у контакт са члановима НДЗПЧ („Фреди Фосколо: Стена на мълчанието крие истината за комунизма“, <http://bulgaria1989.wordpress.com/2011/01/10/> (13. 3. 2014).

⁴³ Међу потписници су били Илија Минев, Цеко Цеков, Едуард Генов, Стефан Савовски и Божидар Статев.

⁴⁴ Декомунизација, „Независимо дружество за заштита на правата на човека в България“, <http://www.decommunization.org/Communism/Bulgaria/NDZPC.htm> (12.03.2014).

⁴⁵ „Програма на независимото дружество за заштита правата на човека в България“, http://www.omda.bg/public/arhiv/Goliamata%20promiana/Programa_na_NDZPC.htm (12.03.2014).

⁴⁶ Том приликом ухапшени су Димитар Томов у Михајловграду (данас Монтана), а Екатерина Маркова, Христо Сватовски и Павел Стефанов у Софији. Маркова и Сватовски су у новембру 1988. године протерани у Аустрију. Илија Минев је стављен у кућни притвор након виђења са

вих 12 сарадника у јануару 1989. године уочавала „антиуставну, антидржавну и антисоцијалистичку платформу, усмерену ка рушењу политичког система и легитимних органа власти“.⁴⁷ С друге стране, подршку ухапшеницима и захтев за њихово ослобађање послали су амерички ПЕН, Комитет за заштиту новинара САД и Међународна федерација за права човека, док је у Француској образован комитет за подршку дисидентским групама у Бугарској, који је бројао више од 500 чланова.⁴⁸

„Друштвени комитет за еколошку заштиту града Русе“ (ОКЕЗР, Русенски комитет), организација формирана у марту 1988. године, битно се разликовала од НДЗПЧ по програмској оријентацији и облицима деловања. Град Русе, изграђен на обали Дунава, био је периодично загађиван емисијама хлора из хемијског комбината у румунском граду Ђурђу на супротној обали реке. Покушаји званичних делегација Румуније и Бугарске да реше проблем нису имали ефеката, па је Русе постао место масовних грађанских демонстрација, у којем су предњачиле мајке забринуте за здравље своје деце.⁴⁹ Од времена катастрофе у нуклеарној електрани у Чернобилу, 1986. године, гласина како су након последичних радиоактивних падавина партијски функционери добијали здраву храну из иностранства и информација да нуклеарној електрани Козлодуј прете хаварије, у бугарској јавности расло је велико незадовољство усмерено ка запуштеној еколошкој политици државе.⁵⁰

У фебруару 1988. године, у часопису „Литературен фронт“ Раденко Јорданов објавио је оштар текст о „граду претрашеном еколошком катастрофом“, док је „Народна култура“ објавила писмо „Вапај за Русе“ председника Савеза бугарских уметника (СБХ) Светлина Русева, у којем моли владу да спасе град. Писму су се прикључили и Институт за молекуларну биологију, Институт за нуклеарна испитивања и нуклеарну енергију, Савез научника Бугарске и други. Почетком марта у Софији је приказан документарни филм „Удисај“ Јурија Жирова, посвећен еколошкој кризи у Русеу, у коме је апострофирана драма становника града и неосетљивост власти за велике еколошке проблеме, да би

једним америчким конгресменом у Софији још у септембру 1988. године. Главном иницијатору готово свих активности организације Едуарду Генову одређено је ново пребивалиште у месту Михалково у околини Пловдива (Луджев, Д., *Революцията...*, стр. 48–49, 75).

⁴⁷ Званично гласило БКП је, по налогу, објавило податке из биографија најважнијих људи НДЗПЧ (Минев, Манолов), што је имало за циљ да компромитује удружење у очима јавности, а његове чланове представи као „антидржавне и неморалне људе“. („Кой и как се бори за правата на човека в България“, у: *Работническое дело*, бр. 38, 7. 2. 1989. године).

⁴⁸ Луджев, Д., *Революцията...*, стр. 79.

⁴⁹ Луджев, Д., *Революцията...*, стр. 31.

⁵⁰ Бугарска влада морала је да одложи планове о изградњи нуклеарне електране Белене, а врхунац незадовољства грађана политиком о нуклеарној енергији најбоље се видео у одлуци власти да забрани традиционални војни марш са понављаним стиховима „бум, бум, бум“, што је била пародија на Козлодуј (Chary, F., *History of Bulgaria...*, стр. 152).

одмах након пројекције био формиран ОКЕЗР, који је предводио писац Георги Мишев са 33 члана Управног одбора.⁵¹ У односу на изразито антикомунистички оријентисане припаднике НДЗПЧ, Русенски комитет су чинили пре свега чланови БКП, међу којима је било и високих функционера ЦК БКП (Светлин Русев), антифашистичких бораца (Венета Цветанова) и народних представника у државним телима (Нешка Робева). Бугарском партијском и државном руководству упућено је писмо „Да спасемо Русе“, у којем је посебно наглашена критика власти.

Реакција Живкова и БКП била је жестока. Партијски комитети на свим нивоима расправљали су о том удружењу, спроведена је строга медијска цензура, док је Русенском комитету била забрањена регистрација. Политбиро ЦК БКП је на састанцима од 24. и 27. марта 1988. године разматрао деловање ОКЕЗР. Председник Народне скупштине, Станко Тодоров, био је на становишту да „интелигенција и новинари показују „негативизам и песимизам“ у односу на „идеале социјализма и способности ЦК БКП да доведе до успешног завршетка започето преуређење“. Министар војске Добри Џуров напоменуо је да је ОКЕЗР „организована снага усмерена против партије и владе“, док је министар за економске односе са иностранством Андреј Луканов био сагласан са осталим члановима Политбироа да се „снажно одговори, али треба да се говори о неутрализовању и политичкој дискредитацији“. На крају је одлучено да се из партије искључи неколико чланова те организације на челу са Соњом Бакиш, због чега је њен супруг Станко Тодоров касније дао оставку као члан Политбироа.⁵² Закључци Политбироа читани су по партијским огранцима, с намером да се амортизује утицај ОКЕЗР и спречи могућност стварања грађанске опозиције.⁵³ Живков је одмах почео да примењује себи омиљену политичку тактику „штапа и шаргарепе“. Док се у оквиру БКП радило на уклањању и маргинализовању другачијег мишљења, бугарски лидер јавно је говорио како је „интелигенција ударна снага нашег развоја“.⁵⁴ Већ средином априла 1988. године влада је објавила да ће повећати плате научницима, запосленима у образовању, уметницима и новинарима.

⁵¹ Исто, стр. 33. Најпознатија имена у Управном одбору те организације били су Светлин Русев, Соња Бакиш, Димитар Езекијев, Петар Слабаков, Крсто Горанов и други.

⁵² Станко Тодоров био је члан Политбироа ЦК БКП још од 1959. године, обављао више значајних партијских и државних функција. Након оставке у Политбироу у јулу 1988. године, остао је на месту председника Народне скупштине, а касније се прикључио групи Младенова и Луканова, која је Живкова срушила са власти у новембру 1989. године. „Станко Тодоров“ у: *Протоколи на Политбюро и на ЦК на БКП*, <http://archives.bg/politburo/bg/component/content/article/48-chlenovenapb/144-2012-01-05-22-01-55> (1. 3. 2014)

⁵³ Након искључења Светлина Русева из партије, оставке у СБХ дале су његова заменица Калина Тасева и Бисера Прахова, члан Управног одбора (Луджев, Д., *Револуцијата...*, стр. 34-37).

⁵⁴ Луджев, Д., *Револуцијата...*, стр. 34-37

Међутим, популарност Русенског комитета била је велика, посебно међу млађом интелигенцијом. На партијским састанцима у институтима БАН и Софијском универзитету атмосфера је у односу на ОКЕЗР била „пасивна“ и „апатична“. Жељо Желев, заједно је са Зином Марковом, организовао сусрет са сарадницима Института за историју БАН, којима је објашњавао важност стварања и других организација поред ОКЕЗР да би се решавали проблеми преуређења бугарског друштва. Присутни историчари критиковали су ЦК БКП и апеловали да престане „репресија према члановима Русенског комитета“, те да „нервозна власт торпедује преображај друштва о којем је тако много говорила“. ⁵⁵ Бугарска служба безбедности спроводила је детаљно оперативно надгледање рада еколошког комитета и у мају 1988. године известила Живкова и државни врх да се „ситуација постепено стабилизује“. Опасност од репресије утицала је на то да се један број чланова ОКЕЗР уздржи од јавне критике власти, али је језгро организације било на позицијама да се „бори до краја“. ⁵⁶ Русенски комитет је својим деловањем послао сигнале домаћој и страном јавности да се формира унутрашња опозиција режиму и при том дао снажан допринос ширењу дисидентских група. ⁵⁷

Најугледнија дисидентска организација – „Клуб за подршку гласности и перестројки у Бугарској“ (КППБ, Клуб) формално је основана почетком новембра 1988. године на Софијском универзитету, мада су договори за формирање организације почели две године раније. У оснивању Клуба учествовало је 120 истакнутих интелектуалаца, попут Радоја Ралина, Жеље Желева и других. ⁵⁸ Оснивачу су у том тренутку већином још били чланови БКП. У програмској декларацији КППБ посебно је назначено да ће се „пружити подршка за отварање јавне дискусије о најактуелнијим проблемима у бугарском друштву“ и да ће „у оквиру организације бити образовано 6 комисија, које ће разматрати економску ситуацију у Бугарској и низак животни стандард; људска права и грађанске

⁵⁵ Николај Генчев јавно је тражио заштиту за ОКЕЗР, док је Васил Иванов, један од искључених из БКП, указивао на да је „у земљи незадовољство које ће негде морати да избије“. Песникиња Блага Димитрова поредила је мере владе о повећању плата са „некадашњим потурчивањем“ и говорила да борба за демократију треба да се води на „много фронтова“. Светлана Шаренкова са Института за социологију БАН оценила је понашање власти према ОКЕЗР као „грубу грешку“ (Ангелов, В., *Лично! Строго Секретно!*..., стр. 89).

⁵⁶ Језгро организације чинили су Мишев, Слабаков, Гајтанџијев и Сименов (Ангелов, В., *Лично! Строго Секретно!*..., стр. 91).

⁵⁷ У бугарској историографији постоје и тумачења да су прави организатори ОКЕЗР остали у сенци дешавања, те да је формирање те организације изненадило руководство БКП (Калинова Е., Баева И., *Българските преходи...*, стр. 235).

⁵⁸ Поред Ралина и Желева, вреди поменути познате интелектуалце попут Благе Димитрове, Елке Константинове, Алексеја Шелутка, Искре Панове, Копринке Червенкове, Кирила Васијева, Бориса Димковског (Желев, Жељо, *Въпреки всичко – моята политическа биография*, Софија 2010, стр. 241–243). (у даљем тексту: Желев, Ж., *Въпреки всичко...*)

слободе; демографске проблеме; проблематику о животној средини; стање у култури и образовању и нерешене проблеме у бугарској историји⁵⁹. Подстакнут перестројком, Желев је још у току 1986. и 1987. године водио неколико разговора са истакнутим бугарским интелектуалцима о стварању организације која би покренула демократске промене у друштву. У лето 1988. године тај дисидент је у „Народној култури“ објавио текст „Велико време интелигенције“, у којем је показао да на таласу Горбачовљеве перестројке „права интелигенција мора да предложи креативна решења“ и да је „у контексту те борбе за интелигенцију важно да запамти како је њено најпоузданије оружје у потпуном обелодањивању свих друштвених проблема – публицитет, баш као што је за бирократију главно оружје – тајна“. Желев је сматрао да су интелигенција и бирократија природни супарници, где „бирократија мора да се путем медија политички, морално и идеолошки дискредитује“, чиме је указао на неопходност великих промена друштвеног система у Бугарској.⁶⁰

Оснивачи Клуба, не желећи отворену реакцију власти, у програмском акту истакли су да се рад њиховог удружења заснива на Уставу Бугарске и одлукама из Живковљеве „Јулске концепције“. Међутим, руководство БКП било је непријатно изненађено оснивањем Клуба. То дисидентско удружење окарактерисано је као „паралелна, опозициона партијска структура“, са „увређеним, незадовољним људима неиспуњених амбиција, који су по различитим питањима у несагласју са смерницама партије“. Министарство унутрашњих послова известило је Политбиро ЦК БКП да је међу члановима Клуба 38 учесника у раду Русенског комитета, 21 потписник отвореног протестног писма Тодору Живкову (поводом искључивања из БКП четири професора Софијског универзитета), четворо искључених из партије, а 10 бивших притвореника и кажњеника.⁶¹ На седницима Политбироа БКП одржаним 11–16. новембра 1988. године разматрана је информација о Клубу, коју су поднели министар унутрашњих послова Димитар Стојанов и први секретар Градског комитета БКП у Софији Иван Панев. Стојанов је био категоричан у својим закључцима да су у питању „нарастајући експерименти идеолошких центара империјалистичких држава који желе да дестабилизују Бугарску“. Чланови Политбироа сложили су се да постоје „озбиљни проблеми у недостатку роба и услуга, криза у пољопривреди и загађеност животне средине у градовима Русе, Крџали, Бургас, Софија, о чему чланови Клуба шпекулишу и зато треба успешно да се решавају“. Министар спољних

⁵⁹ „Програмна декларација на Клуба за поткрепа на гласноста и преустройство в Българија“, http://www.omda.bg/public/arhiv/klubat/FKGD_Uchreditelna_deklaratsia_03111988.htm (13. 3. 2014).

⁶⁰ Желев, Желю, *Великото време на интелигенцијата*, у: „Народна култура“, бр. 38 од 22. 7. 1988. године, стр. 10.

⁶¹ Луджев, Д., *Револуцијата...*, стр. 59

послова Петар Младенов разматрао је ситуацију из угла међународних односа. За њега су Русенски комитет и Клуб били „плод општих тенденција и процеса којима Запад жели да дискредитује социјализам“. Младенов је предложио да се „ове организације уклоне политичким и организационим средствима, а не истрагама и тужилаштвом“ како би се избегла реакција Запада и противљење Совјетског Савеза. Тодор Живков је са горчином приметио како „Бугарска остаје једино острво у нашој европској социјалистичкој заједници и да се Запад с тиме не мири“. У закључцима Политбироа БКП са састанка наведено је да се „Клуб појавио као политички пројекат, експеримент који би требало да интелигенцију супротстави партији и државној власти, да спречи остваривање ’Јулске концепције’, са крајњим циљем да се дестабилизује политичка ситуација у земљи“.⁶²

Живков је последњи успешни политички маневар започео 4. новембра 1988. године, када је Политбироу понудио оставку на све партијске и државне положаје. Након одлуке партијског врха да му пружи даљу подршку, одлучио се за кадровске промене у руководству. На пленумима ЦК БКП, одржаним у јулу и децембру 1988. године, Живков је сменио неколико истакнутих функционера на челу са Чудомиром Александровом, кога су многи сматрали за наследника Живкова у партији. Истовремено, нагли успон појединаца из безбедносног апарата у партијској хијерархији показао је да се Живков у одбрани своје власти све више ослањао на улогу државне и јавне безбедности.⁶³

Активности дисидентских група појачане су од јесени 1988. године. Јеромонах Христофор Собев на црквеним литијама у Великом Трнову оснива „Комитет за заштиту верских права, слободе савести и духовних вредности“ (Трновски комитет). Та организација залагала се за најшире верске слободе, увођење верског образовања, повратак црквене имовине, исплату пензија и социјалних дотација свештеницима, повратак Богословског факултета на Софијски универзитет... Собев је покушао да региструје своју организацију, али је у марту 1989. године његова молба одбијена. У својим наступима често је оштро критиковао „Патријаршију“ и владике Бугарске православне цркве (БПЦ) за „комунизам и колаборационизам“, док је Синод БПЦ осудио „самозвано и антиканонско“ деловање Трновског комитета. Због свог дисидентског стажа Собев је током 1988. и 1989. године хапшен и осуђиван на краће временске

⁶² „Протокол № 180 от 11, 15 и 16 ноември 1988 г. от заседание на Политбюро (ПБ) на ЦК на БКП“, у: *Протоколи на Политбюро и на ЦК на БКП*, <http://archives.bg/politburo/bg/2013-04-24-11-12-48/dokumenti/1980-1989/1545---180--11-15--16--1988--> (22.03.2014).

⁶³ Стојан Михајлов разрешен је са места секретара ЦК БКП, јер се у „последње две године претворио у непожељну особу“. Чудомир Александров смењен је због „идеолошке дезоријентације“ и „опортунизма“, док је Стојан Дојнов разрешен због превелике прозападне економске оријентације. Уместо њих, чланови Политбироа постали су искусни председник софијског огранка БКП Иван Панев и дотадашњи министар унутрашњих послова Димитар Стојанов (Људжев, Д., *Революцията...*, стр. 43–65).

казне.⁶⁴ Трновски комитет сарађивао је блиско са осталим дисидентским организацијама, а посебно са Независним синдикатом „Подкрепа“ („Подршка“), на челу са Константином Тренчевим, основаним у фебруару 1989. године у Пловдиву. Синдикату је циљ био давање подршке „интелигенцији у Бугарској ради обезбеђења слободе изражавања проналазача, иноватора, креатора духовних вредности“. Власт је одговорила упадом полиције у стан Тренчева у Старој Загори, надгледањем свих активности чланова „Подкрепе“ и одбијањем регистрације тог синдиката.⁶⁵ У мају 1989. године Тренчев је ухапшен заједно са Николајем Колевим Босијом и Антоном Запрјановом⁶⁶ након апела за заштиту бугарских Турака који су међународним организацијама заједно поднели чланови „Подкрепе“ и НДЗПЧ. Тренчев је отпочео штрајк глађу и тек након многобројних захтева бугарских дисидената и међународне јавности, режим Живкова га је у септембру 1989. године пустио на слободу.⁶⁷

„Десетонovemбарски преврат“ као увод у демократске промене у Бугарској

Од краја 1988. године траје интензивна дипломатска међународна активност у Бугарској у вези са питањима људских права и слобода, „Процеса препорода“ и права мањина. Председник СР Немачке, Рихард фон Вајцзекер, боравио је у званичној посети Бугарској 20–24. новембра 1988. године. Након састанка са Живковом, на којем је истакао „проблеме муслиманске мањине“, састао се са „изабраном групом културних интелектуалаца“.⁶⁸ На састанку се

⁶⁴ Собев, по образовању физичар, замонашио се 1980. године, да би пет година касније завршио Духовну академију у Софији. Крајем 1989. учествовао је у стварању опозиционе политичке коалиције Савеза демократских снага (СДС), касније био посланик те коалиције у Народној скупштини („Хришћански сьюз Спасение“, <http://www.omda.bg/page.php?IDMenu=405&IDArticle=263> (25. 3. 2014)).

⁶⁵ „КТ Подкрепа – Кратка историческа справка“, http://www.podkrepa.org/content/menu_21.php?id=2, (22. 3. 2014).

⁶⁶ Запрјанов је 1978. године као војник са оружјем пребегао у Грчку, одакле је враћен бугарским властима. Осуђен је на 13 година затвора због „шпијунаже“, да би 1987. био пуштен на слободу.

⁶⁷ Један од иницијатора за оснивање „Подкрепе“ и члан НДЗПЧ писац Петар Манолов ухапшен је у јануару 1989. године и том приликом му је заплењена лична архива. Неколико месеци касније Манолов је екстрадиран у Француску под оптужбом да је имао честе контакте са радио-станицом „Слободна Европа“ и другим иностраним медијским сервисима. Вратио се у Бугарску 1991. године, када је изабран за председника Савеза писаца Бугарске („Петър Манолов – поет, дисидент, писател, белетрист“, <http://www.omda.bg/page.php?IDMenu=370&IDArticle=1194>) (22. 3. 2014).

⁶⁸ Састанку са немачким председником присуствовали су Јордан Радичков, Радој Ралин, Светлин Русев, Вера Мутафчијева, Барух Шамлијев и други.

није помињао програм КПГПБ, док је западнонемачком шефу државе само поменуто какав је став Русенског комитета у односу на еколошку политику владе Бугарске. Француски председник Митеран је, праћен великом бројем француских званичника, привредника и новинара,⁶⁹ стигао у Софију у јануару 1989. године у званичну посету Бугарској. На састанку са Живковом уговорен је француски кредит Бугарској у висини од неколико стотина милиона франака, док су бугарски и француски председници уручили један другом висока државна одликовања.⁷⁰

Митеран је одржао састанке у БАН и на Софијском универзитету са професорима и студентима⁷¹, те са једним бројем „независних интелектуалаца“, уз сагласност бугарског Министарства унутрашњих послова.⁷² У француској амбасади приредио је вечеру којој су присуствовали представници Клуба, док су остали присутни наступали са својих самосталних, грађанских позиција.⁷³ Бугарски дисиденти умерено су критиковали политичку ситуацију у Бугарској, а појединци, попут Стефана Продева, критиковали су однос Француске према Бугарској.⁷⁴

⁶⁹ Митеранову посету пратио је велики број страних новинара из француских листова „Монд“ и „Либерасион“, италијанског дневника „Република“, шведског државног радија, данских и белгијских листова... (Луджев, Д, *Революцията...*, стр. 71–73).

⁷⁰ Живков је Митерану уручио орден „Стара планина“ са лентом, док је француски председник бугарског шефа државе одликовао „Легијом части“; Бакалов, Иван, „25 години од закуската са Митеран – скромно бугарско дисидентство“, <http://e-vestnik.bg/19712> (23. 3. 2014) (у даљем тексту: Бакалов, И., „25 години...“)

⁷¹ Яхиел, Нико, *Тодор Живков и личната власт*, Софија 1997, стр. 330–242. (у даљем тексту: Яхиел, Н., *Тодор Живков...*)

⁷² Власт у Бугарској спречила је долазак председника НДЗПЧ Илије Минева на вечеру с Митераном, јер је био на „посебним мерама“ због ранијег сусрета у Софији са једним америчким конгресменом. Министар унутрашњих послова Танев известио је Живкова две недеље пре посете Митерана да „треба изаћи у сусрет француској страни да се одржи састанак са интелектуалцима независно од података које о њима поседује ДС“, те да Министарство спољних послова Бугарске треба да припреми „прелиминарни састанак“ интелектуалаца са „одговорним друговима из партијског и државног апарата“ („Как Државна сигурност се подготви за закуската с Митеран“, у: *Државна сигурност.com* <http://desebg.com/2011-01-13-09-25-08/1738-2014-03-08-09-09-31>).

⁷³ У име Клуба на вечеру са француским председником дошли су Блага Димитрова, Копринка Червенкова, Жељо Желев, Алексеј Шелутко, Радој Ралин и Николај Василев. Остали, попут Стефана Продева, Светлина Русева, Ивајла Петрова и других, наступали су самостално (Луджев, Д, *Революцията...*, стр. 71–73).

⁷⁴ Желев је француском председнику изнео програм КПГПБ. Ралин је истакао да су „идеали социјализма за који смо се борили“ сада у рукама групе људи на власти на челу на челу са „комунархом“, док је Продев рекао како „уважава хероје француске нације“, али и додао да је „Француска заборавила на Бугарску и улогу Балкана“. Продев је био и врло критичан према „тенденциозном и необјективном“ извештавању француских медија о стању у Бугарској (Луджев, Д, *Революцията...* стр. 74; Бакалов, Иван, „25 години...“, 23. 3. 2014).

Крајем 1988. године забрањено је деловање новоосноване Зелене партије, а њен председник Стефан Чолаков, познат као антикомуниста, ухапшен је и задржан у притвору. На темељима Русенског комитета образован је покрет „Екогласност“, који се бавио еколошким проблемима, људским правима и политичким питањима.⁷⁵ У марту и априлу 1989. године, Живков се суочио са незадовољством радничких синдиката и других организација. Бугарски шеф државе имао је великих проблема и у самом ЦК БКП, да је чак од себи блиских сарадника и интелектуалаца тражио да „заштите партијску линију“.⁷⁶ У мају исте године су у десетак градова у источној Бугарској започели протести Турака који су тражили да им се врате имена, права и обичаји. Пошто је било јасно да је асимилациона политика претрпела пораз, Живков је изјавио да „држава отвара границе и да свако може да иде где жели“, чиме је отпочела „Велика екскурзија“. Бугарске власти издавале су турском становништву „туристичке пасоше“ са роком важности од месец дана да би могло „легално“ да напусти земљу. Живков је на састанку Политбироа ЦК БКП, у јуну 1989. године, рекао да је „неопходно исељавање 200.000–300.000 људи из својих насеља“ или, у супротном, Бугарску чека „кипарски сценарио“. У току лета Бугарску је напустило око 360.000 етничких Турака, од којих се око 40.000 вратило до краја 1989. године, а још око 150.000 у току наредне године.⁷⁷

У самом врху БКП је од 1987. године јачала је струја која је одржавала све интензивније контакте са Москвом.⁷⁸ У фебруару 1988. године у Софију долази нови совјетски амбасадор Виктор Шарапов, једна од кључних фигура у уклањању Живкова са власти, који је успоставио присне везе са чланом Политбироа ЦК БКП и особом од великог поверења за совјетско руководство Андрејом Лукановом.⁷⁹

⁷⁵ Каракачанов, Александър, „Екогласност. За целта и средствата“, у: *Независимо сдржение Екогласност 1989*, Софија 2009, стр. 7–18.

⁷⁶ Живков је такав захтев упутио најближим пријатељима из „ловачке дружине“ – Рајнову, Зареву и Цигарову (Калинова, Е.; Баева, И., *Българските преходи... стр. 241*).

⁷⁷ Маринов, Чавдар, „Възронителният процес и голямата екскурзия (1984–1989)“ у: *История на Народна република на България – Режимът и обществото, ред. И. Знеполски*, стр. 511–516.

⁷⁸ Совјетски дипломата Валентин Терехов у својим мемоарима сведочи да га је бугарски високи партијски функционер Андреј Луканов замолио да организује „поверљив сусрет“ између министра спољних послова Бугарске Петра Младенова и совјетског премијера Николаја Ришкова како би „совјетско руководство било информисано о стању у бугарском Политбироу“. Терехов је одустао с обзиром на блиске односе совјетског амбасадора у Софији Грекова са Живковом, па је консултован званични представник КГБ у Бугарској генерал Фјодоров. (Томов, Тома, *Превратът*, <http://www.omda.bg/public/biblioteka/toma-tomov/prevratat-1.htm> , 18. 3. 2014).

⁷⁹ Луканов је потицао из угледне комунистичке породице (деда Тодор, један од оснивача БКП, отац Карло, борац у Шпанском грађанском рату и члан ЦК БКП). Школовао се на МГИМО, био је свестрано образован и полиглота, са великим искуством у дипломатији и спољној трговини. Важио је за „совјетског човека“ у Политбироу ЦК БКП. Један од кључних политичара у Бугарској

Позиција Живкова убрзано је слабила од маја 1989. године. Протести турског становништва били су један од повода за састанак са Горбачовом у јуну исте године у Москви, а то је уједно био последњи сусрет те двојице политичара. Горбачов је био категоричан да је неопходно спровести „демократске реформе у свим областима – економији, политици, култури на темељима правне државе“, док је Живков остао при ставу да се „преустројство“ у Бугарској спроводи у „економској бази“, али да ће бити „уздржани око преустројства у надградњи“. ⁸⁰ У јулу 1989. године у Букурешту, на претпоследњем самиту земаља чланица Варшавског уговора, Горбачов је избегао сусрет са Живковом, већ је организовао тајни састанак са бугарским шефом дипломатије Младеновом и министром војске Џуровом. ⁸¹ Совјетски лидер је најближим сарадницима Живкова указао на то да он „није алтернатива“. Два месеца касније Горбачов је одбио намеру Живкова да дође у Москву на консултације, чиме је члановима Политбироа БКП послао јасну поруку да се дистанцирају од њега. ⁸² У исто време у совјетској штампи објављују се текстови у којима се оштро критикује политика бугарске државе према бугарским Турцима и муслиманима, док је влада САД позвала свог амбасадора у Софији Сола Поланског на консултације у Вашингтон због „наставка нарушавања људских права у Бугарској.“ ⁸³

Лето и јесен 1989. године били су у знаку великих активности дисидентских организација, док су интелектуалци на састанцима синдикалних организација све гласније изражавали противљење партијским смерницама. ⁸⁴ Оснивач „Грађанске иницијативе“ Љубомир Собацијев, заједно са још неколико активиста, упутио је писмо државном тужилаштву и Министарству правосуђа због тога што је у затвору више од два месеца држана група дисидената на

који су допринели мирном паду комунизма и почетку страначког плурализма. Премијер Бугарске постао је 1990. године. Убијен је 1996. године у атентату са неразјашњеним околностима. Виктор Шарапов, генерал-мајор КГБ, имао је дугодишњу каријеру у дипломатији и партији. Помоћник три последња генерална секретара КПСС – Андропова (у чијем је кабинету радио у време кад је Андропов био на челу КГБ), Черњенка и Горбачова.

⁸⁰ Луджев, Д, *Революцията...*, стр. 133.

⁸¹ Петар Младенов, био је члан Политбироа ЦК БКП и министар спољних послова Бугарске (1971–1989). Добри Џуров био је ратни друг Тодора Живкова, командант партизанске бригаде „Чавдар“ у Другом светском рату. Министар војске био је од 1962. до 1990. године. Џуров сведочи о томе да је са Живковом увек имао „отворен однос“ и „многo оштрих разговора“, али да никада није страховао да ће због тога бити смењен. (Бакалов, Иван, „Генерал Добри Джуров: Смяната на Живков 10 години порано беше искључена“, <http://e-vestnik.bg/4984> (13. 3. 2014)).

⁸² *НРБ од началото...*, стр. 439.

⁸³ „Хронологија 1988–1989“, <http://www.decommunization.org/Communism/Bulgaria/1988-89.htm> (14. 3. 2014) (у даљем тексту: „Хронологија...“, 14. 3. 2014).

⁸⁴ Христо Радевски, Валериј Петров, Стефан Продев, Ангел Вагенштајн и Никола Петков указивали су на многобројне грешке партијског руководства око решавања нагомиланих друштвених проблема и у културној политици (Јахиел, Н., *Тодор Живков...*, стр. 345).

челу са Тренчевом и Собевом.⁸⁵ Том писму придружили су се чланови Клуба и организације „Екогласност“. Истакнути чланови „Подкрепе“ (Даракчијев, Спасов и др.) отпочели су штрајк глађу, док су међународне организације и синдикати послали бугарској влади велики број протестних писама. Власт на те протесте није реаговала. У исто време почело је деловање „Комитета 273“, који су предводили Собацијев, Даракчијев и свештеник Конев. То удружење бавило се заштитом грађана ухапшених због политичких убеђења, а по члану 273. Кривичног законика. „Комитет 273“ задобијао је све већу популарност у Бугарској захваљујући великој заступљености у програмима западних радиостаница. С друге стране, док је јачао значај те организације у јавности, НДЗПЧ су потресали унутрашњи сукоби, пре свега у односу на питање бугарских Турака. У августу 1989. године за новог председника НДЗПЧ изабран је Румен Воденичаров, научни сарадник Хемијско-фармацеутског института у Софији, али Минев није желео да прихвати такву одлуку. Воденичаров је одвојио софијски огранак тог удружења и фактички га представљао пред другим дисидентским организацијама. На основу писма министра унутрашњих послова Танева упућеном партијском Политбироу, група на челу са Тренчевом ослобођена је из затвора.⁸⁶ Истовремено, у оквиру КППБ појавиле су се различите идеје око реформи бугарског друштва. Желев и његови блиски пријатељи Дучов и Спасов били су за то да се уклони „стаљинистичка тоталитарна друштвена организација у име тржишног демократског социјализма“, док је Николај Василев сматрао да Клуб треба да „остане комунистички“.

Јесен 1989. године донела је крај дугогодишње ерозије социјалистичког система и његов спектакуларни распад у шест држава Централне и Источне Европе. Пољска је већ у то време добила владу Тадеуша Мазовјецког, после првих вишепартијских избора, док је у Мађарској увелико трајала мирна транзиција власти.⁸⁷ У Софији је од 16. октобра до 3. новембра 1989. године заседао КЕБС о заштити животне средине (Еко-форум), што је режиму Живкова требало да послужи за релаксирање напетости у међународним односима. Активисти „Екогласности“ припремили су обиље документарних филмова са темом екологије, који су раније били забрањени за приказивање, а пред само отварање Еко-форума путем радија „Слободна Европа“ прочитан је и проглас Стефана Гајтанџијева о „Европској еколошкој конвенцији“.⁸⁸ КППГ је донео одлуку да непосредно учествује у догађајима око Еко-форума, а стан једног од лидера

⁸⁵ Собацијев је два пута био осуђиван због политичког деловања, први пут 1969. године због омладинске организације која је критиковала „корумпиране владаре“ („Хронологија...“ (14. 3. 2014)).

⁸⁶ Луджев, Д. *Револуцијата...*, стр. 161.

⁸⁷ Беренд, Иван, *Централна и Источна Европа (1944–1993)*, Подгорица 2001, стр. 299–312.

⁸⁸ Током 1988. и 1989. године новинарка „Слободне Европе“ Румјана Узунова (емигрирала 1980. године у Француску) обавила је скоро 400 телефонских интервјуа са бугарским дисиден-

„Екогласности“ Александра Каракачанова био је место за координацију свих активности те организације и других дисидентских удружења.⁸⁹ Два дана пред отварање Еко-форума активисти „Екогласности“ почели су са прикупљањем потписа против владиног плана за водоснабдевање „Рила-Места“. План Живкова са Еко-форумом претворио се у супротност – страни представници свакодневно су били гости на различитим скуповима дисидентских организација, док су на званичним заседањима оштро критиковали политику Бугарске према „мањинама и независним организацијама“. Дисидентске групе су све време трајања заседања КЕБС различитим активностима вршиле притисак на режим Живкова, да би 3. новембра 1989. године „Екогласност“ предала петицију са 11.000 потписа против пројекта „Рила-Места“, а око 4.000 људи учествовало је у краткој шетњи од храма Александра Невског до Народне скупштине.⁹⁰

У време трајања Еко-форума, 24. октобра 1989. године, Петар Младенов послао је писмо члановима Политбироа ЦК БКП у којем је оптужио Живкова да је довео државу до „економске, финансијске и политичке кризе“ и да је „изоловао Бугарску од света“. Младенов је имао подршку Цурова, Луканова и премијера Атанасова.⁹¹ Кључни притисак на Живкова извршио је совјетски амбасадор Шарапов од 3. до 7. новембра 1989. године, након писма које му је лично послао Горбачов. Совјети су инсистирали да Живков поднесе оставку на следећем пленуму ЦК БКП, који је био заказан за 10. новембар и да нови генерални секретар буде Петар Младенов. Живков је говорио како би за новог партијског лидера требало изабрати Александра Лилова, у то време директора Института за савремене социјалне теорије и некадашњег блиског пријатеља његове ћерке Људмиле.⁹² Совјетско руководство наставило је да преко представника КГБ и најближих сарадника бугарског шефа партије врши притисак на Живкова. После разговора које је обавио 8. новембра са три ратна друга – Цуровом, Јотовом и Станишевом и новог састанка са Шараповом, Живкову је било јасно да је изгубио свако поверење Горбачова. Истог дана, у вечерњим

тима. Узунова се вратила у Бугарску у време трајања Еко-форума (Желев, Ж., *Въпреки...*, стр. 249–250).

⁸⁹ Луджев, Д, *Революцията...*, стр. 171.

⁹⁰ Велики број званичника и новинара из САД, Велике Британије, Холандије и Француске, на челу са помоћником државног секретара САД Џошуом Гилдером, придружио се 25. октобра 1989. године активистима „Екогласности“ у хотелу „Кристал“ („Хронологија“..., 14. 3. 2014).

⁹¹ Луджев, Д, *Революцията...*, стр. 205–208; *НРБ од началото...*, стр. 439.

⁹² Александар Лилев је још 1983. био искључен из Политбироа ЦК БКП, јер је Живкову замерао „удаљење од реалности и одсуство интересовања за економска питања“. У време уклањања Живкова са власти налазио се у Великој Британији. Након оснивања БСП 1990. године постаје њен вођа и главни идеолог странке. Један је од најзначајнијих левичарских интелектуалаца у Бугарској у последњих неколико деценија.

сатима, позвао је своје пријатеље из „ловачке дружине“ и рекао им да ће поднети оставку.⁹³

На састанку партијског Политбироа, 9. новембра 1989. године, Живков је обећао да ће на пленуму ЦК БКП заказаном за сутрадан поднети неопозиву оставку и покушао да изазове раздор међу превратницима обећањем да ће за новог шефа партије предложити Атанасова. Међутим, Атанасов се захвалио и рекао да је његов предлог за новог генералног секретара Младенов. Живков је на пленуму од 10. новембра говорио енергично, са много жара, надао се да ће до последњег тренутка да превладају „живковисти“. Међутим, након саопштења председавајућег пленума премијера Атанасова да је Политбиро прихватио молбу Живкова за „ослобађање са функција генералног секретара БКП и председника Државног савета“ и да се предлаже избор Петра Младенова на поменуте функције, било је јасно да је време Тодора Живкова, које је трајало више од 35 година, завршено.⁹⁴

Новоуспостављени партијски тријумвират – Младенов, Лилов и Луканов⁹⁵ одмах је ушао у процес партијске и идеолошке трансформације и истовремено иницирао састанак са представницима дисидентских удружења само неколико дана после уклањања Живкова са власти. Луканов је пренео учесницима састанка да ће ново руководство поштовати начела демократског преуређења Бугарске, а већ 18. новембра 1989. године одржан је први велики опозициони митинг у Софији пред 50.000 људи. До краја године настала је велика опозициона коалиција – Савез демократских снага (СДС), док се БКП убрзано дистанцирала од „живковизма“. Живков је најпре искључен из партије, да би на пленуму ЦК БКП, крајем децембра 1989. године, на предлог Лилова, била осуђена „груба политичка грешка ауторитарног режима Живкова због насилног успостављања монолитне бугарске нације“.⁹⁶

⁹³ Живков је позвао Балевог, Цагарова и Зарева и рекао им следеће: „Радио сам за народ, за државу. Дозвољавао сам грешке, нека други о томе суде. Знам да ће да ме грде и псују. Али, оно главно што сам направио – нико не може да оспори“ (Луджев, Д, *Революцията...*, стр. 205–208).

⁹⁴ Луджев, Д, *Революцията...*, стр. 205–208.

⁹⁵ На састанку најужег дела Политбироа договорено је да Младенов буде шеф државе, Луканов премијер, а Лилов први човек БКП.

⁹⁶ („Хронологија“..., 14. 3. 2014). Живков је у јануару 1990. године ухапшен, чиме су отпочеле године суђења. Осуђен је 1992. године за проневеру државног новца на седам година затвора, да би након уложене жалбе и лошег здравственог стања, отишао у кућни притвор. Врховни суд је 1996. године суспендовао пресуду, а Живков је почетком 1997. године пуштен из кућног притвора. Почетком 1998. године он је са групом некадашњих сарадника оптужен за асимилациону политику према Турцима, али тај процес никада није покренут. Умро је у Софији, у августу 1998. године.

Summary

Vladimir Todić

“Late Dissidence” in Bulgaria and the End of Todor Zhivkov’s Rule in 1989

“Late dissidence” developed in Bulgaria as a consequence of decades of Todor Zhivkov’s authoritarian policy. Being connected to the USSR, he had adopted methods and patterns of action of security apparatus for preventing individuals and groups to act against proclaimed party and state principles. The appearance of Gorbachev in the world politics directly influenced the beginning of the process of political transition of power in Bulgaria. An inherent part of this process was the formation of the organizations of dissidents, predominantly made after the principles of perestroika. The most important themes for these organizations were democratization of the society, human rights and freedom of speech, as well as the environment protection. Bulgarian dissidents enjoyed, mainly in the media, the support from the USA and western European countries, a large number of international organizations. At the same time, facing severe isolation of Zhivkov from the international politics, high circles of the Bulgarian Communist Party decided to make a peaceful overturn, with open incitement and considerable diplomatic and intelligence support from Moscow. The Zhivkov’s fall and collapse of the communist regime marked the beginning of democratization of society and introduction of multi-party system in Bulgaria.